

Zadanie publiczne pn. „I konferencja naukowa Dzieje militarne powiatu ostrołęckiego”
współfinansowane ze środków Powiatu Ostrołęckiego i Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce

Mgr Maria Weronika Kmoch

Kurpie w powstaniu kościuszkowskim

Kurpie in the Kościuszko Uprising

Kurpie to określenie ludności północnego Mazowsza, zamieszkującej tereny dawnej puszczy biskupiej¹ lub książęcej (następnie królewskiej)², którzy parali się zajęciami leśnymi³, a od XVIII w. zaczęli stopniowo przechodzić na rolnictwo. Dawniej wszelki przemysł leśny to królewskie lub biskupie regalia⁴. Puszczaczy z Zagajnicy ograniczeni byli pańszczyzną na rzecz dworów starościńskich⁵, a Kurpie z Puszczy Białej osadzeni byli na prawie czynszu⁶.

¹ Bór od Pułtusza do Ostrowi Mazowieckiej, Broku i Małkini zwano Puszcza Biskupią, Biskupizną lub Biskupszczyzną (choć obszar włości biskupich nie pokrywa się z zasięgiem Puszczy Białej), Puszcza Nadbużną, Wyszokowską, Brańszczykowską lub Południową, a od 1929 r. Puszcza Białą. Kurpie Biali to osadnicy (i kolejne pokolenia) sprowadzeni do Puszczy Biskupiej przez jej właścicieli z terenów Zagajnicy, z dóbr kościelnych na Warmii i z ziemi ciechanowskiej. Zasiadlili wyludnione wsie lub założyli nowe, dołączając do chłopów pańszczyźnianych we wsiach w dobrach biskupich (istniejących od w.) i szlachty. S. Słojkowska-Affelska, *Krajobraz*, [w:] M. Pokropek, *Wędrówki po Puszczy Białej*, Pułtusk 2014, s. 19; M. Żywirska, *Puszcza Biała. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 30, 35.

² Na północ od Narwi, od Przasnysza i Chorzela do Kolna i Łomży rozciągała się Zagajnica, zwana Puszcza Zieloną lub Kurpiowską. Szacuje się, że w latach 70. XVIII w. mieszkało tu ok. 12,3 tys. ludzi, nazwanych później Kurpiami (Zielonymi), a na początku stulecia gęstość zaludnienia mogła wynosić 10 osób/km². W. Majewski, *Kurpie w walkach o niepodległość od Potopu do Baru*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 12 (1998), s. 5, 12; Z. Niedziałkowska, *Kurpie. Bory Ostrołęckie*, Warszawa 1988, s. 23–24, 51.

³ Były to: łowiectwo, młynarstwo, smolarstwo, kopanie i obróbka bursztynu, wydobywanie rud darniowych, bartnictwo. B. Kielak, *Historia bartnictwa na Mazowszu*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 18 (2004), s. 14–25.

⁴ J. Rafacz, *Regale bartne na Mazowszu w późniejszym średniowieczu*, Lwów 1938, s. 4–15, 59–73.

⁵ Wbrew powszechnemu mniemaniu w Puszczy Zielonej funkcjonowała pańszczyzna, choć w porównaniu z zależnościami feudalnymi w majątkach szlacheckich była symboliczna – w zaściankach bartniczych wahała się od 3 do 7 dni na jednego gospodarza w ciągu roku. W XVIII w. powinności określano dla wsi, nie dla gospodarzy, więc wieś sama rozdziałała zaciąg roboczy – zdarzało się, że niektórzy gospodarze w danym roku nie odrabiali pańszczyzny. Przetrwiała do upadku Rzeczypospolitej. B. Baranowski, *Walka chłopów kurpiowskich...*, s. 70–86, 130; A. Chętnik, *Puszcza Kurpiowska...*, s. 28; M.W. Kmoch, *MAŁA OJCZYZNA: Bunt wyzyskiwanych. Powstanie Kurpiów w starostwie łomżyńskim w 1738 r.*:

Puszczanie z Zagajnicy od początku XVII w., a Kurpie z Biskupizny od XVIII w. brali udział w walkach z najeźdźcami, głównie Szwedami i Prusakami. Waleczność Puszczańców i przywiązanie do króla, symbolu państwa, figury obrońcy i ojca⁷, była ceniona np. podczas konfederacji barskiej⁸. To wpłynęło na powstanie i rozwój mitu „zbrojnego Kurpia”, wyborczego strzelca⁹. Tak samo było w 1794 r.

Jest wiele niewiadomych w sprawie udziału Kurpiów w insurekcji kościuszkowskiej. Temat był podejmowany w literaturze, niemniej nie wykorzystano wszystkich relacji prasowych i archiwaliów, co więcej, zagadnienie opisywano najczęściej w odniesieniu do centrum Zagajnicy i skupiając się na Puszczy Zielonej¹⁰. W artykule pominięto działania zbrojne, w których nie brali udziału Kurpie, koncentrując się tylko na przejawach aktywności ludności puszczańskiej, o których wiemy ze źródeł i z tradycji.

Mazowsze, w tym teren obu puszczy, miało odegrać ważną rolę w planowanym powstaniu kościuszkowskim (teren aprowizacji i rekrutacji żołnierzy, położenie między Warszawą a Wilnem, dwoma głównymi ośrodkami powstańczymi)¹¹.

W 1794 r. w Ostrołęce¹² stacjonował gen. Antoni Józef Madaliński, dowódca I Wielkopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej (ok. 1500 żołnierzy)¹³. W dniu 12 III 1794 r. wyruszył ze swoim oddziałem (1000¹⁴ lub 1200¹⁵ żołnierzy) do Krakowa, co odebrano jako sygnał do zbrojnego oporu¹⁶. W

<https://tiny.pl/cwh8d> (dostęp 22 VII 2023 r.); też, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 22–24; L. Krzywicki, *Kurpie...*, s. 125; A. Kuciński, *Puszcza Chorzelska w XVIII w....*, s. 20–22, 45–47, 53; M. Niewiadomski, *Od lokacji miasta...*, s. 111, 117; Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 54. O wysokości pańszczyzny informują m.in. lustracje dóbr królewskich np. starostwa przasnyskiego, ostrołęckiego z 1789 r.

⁶ M. Żywirka, *Puszcza Biała...*, s. 78–79.

⁷ O stosunkach Kurpiów z królami polskimi zob. M.W. Kmoch, *Kurpie – lud królewski. Zarys stosunków ludu puszczańskiego Mazowsza i Podlasia z monarchą w XVI–XVIII w.*, „Nowożytnicze Zeszyty Historyczne”, 7 (2015): *Król i jego poddani w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w XVI–XVIII w.*, s. 88–107.

⁸ W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 2, Warszawa 1991, s. 765; W. Majewski, *Kurpie w konfederacji barskiej: na 225 rocznicę konfederacji barskiej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 7 (1993), s. 97, 99–100.

⁹ K. Braun, *Kurp Zbrojny – powstanie regionalnego etnomitu*, [w:] *W mazowieckiej przestrzeni kulturowej. Prace ofiarowane w 80. rocznicę urodzin Profesora Ryszarda Juszkiewicza*, red. B. Dymek, Warszawa 2007, s. 531; A. Chętnik, *O Kurpiach*, Warszawa 1919, s. 18.

¹⁰ A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie na ziemiach województwa ostrołęckiego. Materiały z sesji popularno-naukowej w Ostrołęce w dniu 11 marca 1994 r.*, red. T. Rawski, Ostrołęka 1994, s. 127–136.

¹¹ C. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Łomża 2001, s. 136; T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów w walkach narodowowyzwoleńczych w XIX wieku*, Ostrołęka 2004, s. 20.

¹² Ostrołęka to miasto obrzeżach dawnej Puszczy Zielonej, jedno z centrów kulturalnych regionu, ale wbrew powszechnemu mniemaniu miasto niekurpiowskie. Nazwa *Kurpie* historycznie nie oznacza ludności miast okalających puszcze. Na obrzeżach Puszczy Zielonej były to: lokowana w 1373 r. Ostrołęka, Łomża (1418), Maków Mazowiecki (1421), Nowogród i Przasnysz (1427), Kolno (1435), Chorzele (1542). Granice Puszczy Białej umowie wyznaczają: Pułtusk (lokowany może w 1257, na pewno w 1339 r.), Kamieńczyk (1428), Ostrów Mazowiecka (1434), Brok (1501) i Wyszaków (1502). Miasta te były wcześniej grodami (np. w 1208 r. Brok notowany jest jako gród obronny z kościołem) lub osadami na brzegu puszczy (Chorzele notowano w 1444 r. w nadaniu Bolesława IV dla Waclawa z Jaworowa – 10 włók chełmińskich z „terenu puszczy zwanej Chorzele” z wyjątkiem barci). K. Braun, *Bartnictwo w Puszczy Białej*, [w:] *Brok i Puszcza Biała...*, s. 380; R. Lolo, *Puszcza Biała...*, s. 17; M. Małec, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003, s. 182; M. Miśkiewiczowa, *Najdawniejsze dzieje Broku i jego okolic*, [w:] *Brok i Puszcza Biała...*, s. 18; K. Pacuski, *O Puszczy Zagajnicy...*, s. 27, 31; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 113–123; H. Samsonowicz, *Brok i Puszcza Biała...*, s. 22; R. Waleczczak, *Chorzele. Zarys dziejów*, Chorzele 1992, s. 19, 25; A. Zakrzewski, *Geneza nazwy i herbu Ostrowi Mazowieckiej*, [w:] *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu*, red. S. Russocki, Warszawa 1975, s. 369–376.

¹³ Poszczególne jednostki stacjonowały w garnizonach w Ostrowi Mazowieckiej, Broku, Nowogrodzie i Ostrołęce. W. Tokarz, *Marsz Madalińskiego*, [w:] tenże, *Rozprawy i szkice. Militaria*, Warszawa 1959, s. 57, 136–150.

¹⁴ T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 21.

literaturze przyjęło się, że w Przasnyszu sformowano kurpiowski oddział¹⁷. Ochotnicy mogli zaciągnąć się na terenie zachodniej Zagajnicy lub w Przasnyszu, przez który przechodził Madaliński, chcąc zdezorientować wroga¹⁸. Może to właśnie w Przasnyszu do generała dołączyli, pokonawszy w kilku starciach Prusaków, Kurpie z oddziału ppłk. Augusta Zawadzkiego¹⁹. Prawdopodobne jest też, że Kurpiów zwerbowano już w Ostrołęce, a przez Przasnysz jedynie przechodzili²⁰. Tę hipotezę umacnia fakt, że od grudnia 1793 r. w Ostrołęce i okolicach agitację na rzecz insurekcji prowadził podkomorzy nurski Aleksandra Zielińskiego, należący do spisku przedpowstaniowego²¹. Madaliński podeszła na Mławę, Szreńsk, Raciąż, Wyszogród, Sochaczew, Opoczno, Końskie, Kielce i Pińczów. W Krakowie 1 kwietnia połączył się z wojskiem pod dowództwem naczelnego wodza, Tadeusza Kościuszki²². W Ostrołęce natomiast zostało 500 żołnierzy dowodzonych przez wicebrygadiera Henryka Dąbrowskiego. W końcu marca 1794 r. przeszedł na pozycje na lewym brzegu Wisły²³.

Od początku maja 1794 r. Kurpie zaciągali się w Ostrołęce. Tam formowano oddziały strzelców kurpiowskich²⁴. Z czasem Komisję Porządkową przeniesiono z Ostrołęki do Łomży. Dowodzony przez płk. W. Zakrzewskiego oddział Kurpiów miał bronić brzegu Narwi na odcinku Ostrołęka–Pułtusk. Za rzeką zorganizowali się Prusacy²⁵.

Wysłany do ziemi łomżyńskiej Augustyn Karski, delegat Rady Zastępczej Księstwa Mazowieckiego, napisał, raportując sytuację na miejscu: *Już i z przeciwnej [puszczańskiej – przyp. M.W.K.] strony Narwi obywatele wśród ciężących Prusaków będący zagrzani co raz pomnażają się liczbą ochotnika, uzbrajać się zaczynają sekretnie. Mieszkańcy Puszczy Kurpiowskiej i Ostrołęckiej Kurpiami zwani, do kilku tysięcy liczyć się mogący, sekretnym, a zawsze roztropnym przez ochotników i miasto uiszczeniem, za najpierwszym ujrzeniem za Narwią wojska łączyć się gotowi*²⁶. Puszczanie z Zagajnicy mieli wręcz wyczekiwać okazji do chwycenia za broń i dołączenia do insuregentów, a ponad 1 tys. Kurpiów w różnym wieku kryło się w puszczy, czekając na sygnał do walki z organizującymi wypadki w puszcze Prusakami²⁷. Kurpie nazywać ich mieli „szelmami”, „szarpiąc” przy każdej możliwej okazji, co nie było łatwe, bo oddziały wroga broniące przeprawy przez Narew były czujne. Oczekiwany

¹⁵ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wyd. 4, Ostrołęka 2002, s. 118.

¹⁶ T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 21.

¹⁷ J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1526–1864*, [w:] *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, red. K. Braun, Warszawa 1984, s. 103.

¹⁸ Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 64.

¹⁹ Ł. Gołębiowski, *Kurpie*, [w:] tenże, *Lud polski, jego zwyczaje, zabobony*, wyd. 2, Warszawa 1830, s. 41.

²⁰ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, s. 120.

²¹ A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 127–128.

²² J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza...*, s. 103.

²³ T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 21.

²⁴ J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza...*, s. 104.

²⁵ A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 128.

²⁶ Raport Augustyna Karskiego do Rady Zastępczej Księstwa Mazowieckiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, AKP, nr 253, k. 90.

²⁷ S. Herbst, *Walki na pograniczu Mazowsza i Podlasia w czerwcu i lipcu 1794 r.*, „Przegląd Historyczny”, 49 (1959), z. 2, s. 223–224.

przez Kurpiów wygnał od władz powstania nie nadszedł²⁸. Organizację zaciągu Kurpiów blokował ówczesny komendant Księstwa Mazowieckiego, generał-lejtnant Józef Orłowski. Uważał, że wykorzystanie Zagajnicy i jej ludności do działań militarnych nie ma sensu²⁹.

Jak relacje o pałających chęcią walki Kurpikach mają się do rzeczywistej liczebności zaciągu z Puszczy Zielonej i Białej? Płk Aleksander Zieliński 9 VII 1794 r. raportował, że z Kurpiów stworzono 2 bataliony, które mu podlegały³⁰. Kurpie walczyli w kompanii strzelców kurpiowskich gen. Franciszka Wiszowatego. W czerwcu 1794 r. zaplanowano jej liczebność na 2 tys., a zaciąg na 6 tygodni. W październiku jednostka osiągnęła maksymalną liczebność – 60 osób. Batalion strzelców ziemi nurskiej Aleksandra i Norberta Zielińskich w końcu czerwca 1794 r. liczył 374, w październiku 701 Kurpiów. W dniu 3 V 1794 r. batalion ochotników ziemi łomżyńskiej gen. mjr. Jana Zielińskiego przybył do Ostrołęki z 20 ochotnikami. W ciągu 23 dni osiągnął liczebność 500 żołnierzy. Należeli do niego Kurpie. W czerwcu batalion przeszedł pod rozkazy gen. mjr. Aleksandra Zielińskiego³¹. W czerwcu w stronę kordonu na Narwi ruszył zaciąg z okolic Ostrowi i Broku³².

Znaczenie strzelców kurpiowskich – bo mieszkańcy Zagajnicy mieli prawo noszenia broni zagwarantowane przywilejami królewskimi potwierdzanymi przez kolejnych władców Rzeczypospolitej³³ – doceniał nawet sejm walny³⁴. O strzelcach z Puszczy Zielonej i Białej pochlebnie wyrażał się sam Tadeusz Kościuszko. Kiedy Prusacy zmienili plany natarcia (zamiast na Nowogród i Ostrołękę chcieli uderzyć na Modlin i Zegrze), Kościuszko napisał do gen. Orłowskiego stacjonującego na linii frontu nad Wisłą: *Pisz do Zielińskiego, aby Kurpików Tobie przysłał*³⁵. Kurpie za postawę i waleczność dostali od Naczelnika pochwałę³⁶.

W pamięci zbiorowej przetrwał obraz Kurpiów jako wybitnych znawców fachu strzeleckiego. Kurp ćwiczył strzelectwo od 6 roku życia, a po pół roku ćwiczeń był w stanie dobrze trafiać do celu. Już siedmiolatkiem chodzili z ojcami na polowania. Wspominano, że „synalek niejednokrotnie jeść nie dostał, dopóki pożywienia przyczepionego wysoko na drzewie wystrzałem celnym nie strącił”³⁷.

²⁸ A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 133–134; Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 67.

²⁹ Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 65.

³⁰ AGAD, AKP, Raporty i pisma z 1794 r., nr 252, k. 309.

³¹ K. Bauer, *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981, s. 175–177, 182.

³² A. Kociszewski, *Pod pruską okupacją i w granicach Księstwa Warszawskiego (1795–1815)*, [w:] *Brok i Puszcza Biała...*, s. 60.

³³ Przywilej starosty przasnyskiego Zygmunta Niszczyckiego z 1616 r. potwierdzili: Jan Kazimierz w 1650, Michał Korybut Wiśniowiecki w 1671, August II w 1700, August III w 1748 i Stanisław August Poniatowski w 1766 r. W 1630 r. Zygmunt III Waza wydał przywilej dla bartników nowogrodzkich i ostrołęckich, który potwierdzili: w 1637 Władysław IV Waza, w 1660 Jan Kazimierz, w 1673 Michał Korybut Wiśniowiecki i w 1699 r. August II. M.W. Kmoch, *Kurpie – lud królewski...*, s. 106; też, *Na skraju Kurpiowszczyzny. Parafia pw. św. Floriana w Jednorożcu*, Jednorożec 2020, s. 21–22; Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 35; R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej...*, s. 43–45.

³⁴ Konstytucja z 31 V 1792 r. wzywała do walki Kurpików ze starostwa ostrołęckiego. Powołano dowódców organizujących zaciąg i przemarsz wojska, a starostę zobowiązano do wsparcia inicjatywy. *Pomnożenie obrony krajowej Pomnożenie obrony krajowej*, [w:] *Volumina Legum*, t. 9, red. J. Ohryzko, Kraków 1885, s. 455–456. W Cz. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Łomża 2001, s. 136 oraz T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów w walkach narodowowyzwoleńczych w XIX wieku*, Ostrołęka 2004, s. 20 czytamy, że Kurpie garnęli się do walki i że widziano w nich cenny nabytek, szczególnie po dwóch pierwszych rozbiorach.

³⁵ [Cyt. za:] T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 22.

³⁶ Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 67.

³⁷ A. Chętnik, *Życie puszczańskie Kurpiów*, Warszawa 1971, s. 95.

Długoletnia praktyka pozwalała na osiągnięcie wysokiego poziomu i dawała duże doświadczenie. Pochlebne opinie na temat umiejętności Kurpiów potwierdza opowieść o tym, jak w 1794 r. na dworze Stanisława Augusta Poniatowskiego (a może na biwaku odpoczynkowym w oddziale pułkownika Zielińskiego³⁸) Kurp udowodnił obserwującą swoją celność. Według jednej z wersji opowieści mężczyzna, strzelając do tarczy, w ciągu 30 minut wypisał kulami na desce inicjały S.A.R. (Stanislaus Augustus Rex)³⁹. Według Adama Chętnika Puszczanin „napisane gdzieś na tarczy czy bramie litery S. A. R. (...) o 100 kroków kulami – jedna obok drugiej – wysadził”⁴⁰. Opowieść ta stała się podstawą powiedzenia „strzela jak Kurp”. Ponad 40 lat po tym wydarzeniu etnograf Łukasz Gołębiowski podał 440 kroków jako odległość między strzelcem a celem⁴¹. W 1842 r. Kazimierz Władysław Wójcicki zmniejszył tę odległość do 100 kroków⁴². Może literat, także uczestnik powstania listopadowego, w którym walczyli też Kurpie, chciał podkreślić zręczność i celność Puszczaków, podając mniejszą liczbę robiących większe wrażenie. Chętnik przychylił się do tego tropu i powtórzył informację o 100 krokach, twierdząc, że wydanie relacji Gołębiowskiego zawiera błąd korektorski.

Kurpie dysponowali swoimi strzelbami – przeważnie skałkówkami, które zwali fuzyjami, ruśnicami lub flintami⁴³. Strzelcy kurpiowscy z pułku Zielińskiego nosili *kurtki szaraczkowe z zielonymi wypustkami, i kapelusz okrągły z małymi skrzydłami*. Inne elementy stroju, choć raczej codziennego, to *biała koszula spięta pod szyją mosiężnym guzikiem, spodnie obciste białe sukienne, lub z płótna, (...) na nogach kurpie lipowe*⁴⁴. Literat Henryk Syska w połowie XX w. pisał, że Kurpie w 1794 r. nosili ubiór taki, jak mu współcześni (ciemnobrązowa długa sukmana ułożona z tyłu w regularne fałdy i zakończona wysoko stojącym kołnierzem). „Przez długie też lata po wypadkach 1794 roku nie nazywano tej kurtki inaczej jak *kościuszkowską*”, a od tego czasu sukmana miała dla Kurpiów szczególne znaczenie⁴⁵. Taki ubiór Kurpiów-insurgentów jest mało prawdopodobny, ponieważ stroje ulegały zmianom, a poza tym wspomniana sukmana była noszona przez bartników, nie strzelców. Ich sukmana sięgała kolan, miała też zdobienia, których brakowało bartniczej (granatowy lub zielony materiał na klapach kołnierza i mankietach)⁴⁶. Strzelcy kurpiowscy mogli być wyposażeni w toporki lub siekierki i noże myśliwskie. W skórzanych (najczęściej borsuczych) torbach nosili tytoń, *fefkę* (fajkę), nożyk, proch i kulę, pożywienie, zapasowe krzemienie, hubkę, lont do krzesiwka⁴⁷. Członkowie Stowarzyszenia Strzelców Kurpiowskich odtworzyli ubiór żołnierzy 10 Regimentu Pieszego Ordynacji Rydzyskiej walczących w 1794 r. pod

³⁸ H. Syska, *Kurpiak siedzi w lesie*, Warszawa 1954, s. 136.

³⁹ K. Braun, *Kurp Zbrojny...*, s. 531.

⁴⁰ A. Chętnik, *Życie puszczańskie Kurpiów...*, s. 96.

⁴¹ Ł. Gołębiowski, *Kurpie...*, s. 39.

⁴² K.W. Wójcicki, *Kurpie-Gocie*, [w:] tenże, *Zarysy domowe*, t. 3, Warszawa 1842, s. 202.

⁴³ A. Chętnik, *Życie puszczańskie Kurpiów...*, s. 70.

⁴⁴ Ł. Gołębiowski, *Kurpie...*, s. 41.

⁴⁵ H. Syska, *Kurpiak siedzi w lesie...*, s. 133.

⁴⁶ A. Chętnik, *Atlas Polskich Strojów Ludowych*, cz. 4: *Mazowsze*, z. 7: *Strój kurpiowski Puszczy Zielonej*, Warszawa 1961, s. 17, 21–22.

⁴⁷ Według A. Chętnik, *Życie puszczańskie Kurpiów...*, s. 69–71 taki strój strzelców przetrwał w Zagajnicy do ok. 1860 r.

dowództwem gen. Ignacego Działyńskiego – w jednostce, która biła się w Warszawie i pod Maciejowicami, walczyli też Kurpie.

W czerwcu 1794 r. Prusacy, zaniepokojeni partyzantką kurpiowską w północnej części Puszczy Zielonej, na przeprawach przez Orzyc obsadzili piechotę. Huzarzy stacjonujący w Przasnyszu patrolowali powiat przasnyski, zastraszając ludność i grożąc surowymi karami na jakąkolwiek pomoc powstańcom. Pochwycili 1000 zakładników. W odpowiedzi oddział Antonowicza, w którym walczyli m.in. Kurpie, przechwytywał pruskich kurierów, rozbijał transporty żywności i paraliżował nowe dostawy, skupiając się szczególnie na Puszczy Mazuch, Płodownickiej i Różańskiej⁴⁸.

Kurpie 6 VII 1794 r. walczyli pod Kolnem z oddziałami rosyjsko-pruskimi. Pięciuset powstańcami dowodził płk W. Kwaśniewski⁴⁹. Raportował potem: *Co do obrotów w tey stronie, umyśliłem puszcze oczyścić, kurpiów do wolności przyprowadzić, i co można dla dobra oyczyzny czynić, kray ile można rozszerzyć i współ braci z kaydan dobyć*⁵⁰. Choć w lipcu 1794 r. płk W. Kwaśniewski i A. Karwowski z aprobatą T. Kościuszki i gen. Jana Augustyna Cichockiego, kierującego obroną Narwi, planowali rozszerzenie kurpiowskiego zaciągu, to akcja się nie powiodła⁵¹. Opierała się jej szlachta, która blokowała wykorzystanie Kurpiów w insurekcji⁵², bo w ten sposób traciła siłę roboczą.

Kurpie brali udział w bitwie pod Nowogrodem 10 lipca. W „Korrespondencie narodowym y zagranicznym” czytamy: *4rech Piaścińskich, w akcyi Karwowskiego pod Nowogrodem, armatkę naszą przez Ławcewicza chorążego ukrytą, przechowywali; nie przimuiąc stu talarów, które im dawali Prusacy, za wydanie iey. Teraz, kiedy się przeprowadzili nasi, dobyli armatki i sami strzelać z niej pomagali*⁵³. Jacek Gołaszewski, komisarz aprowizacyjny przy dywizji gen. A. Karwowskiego, informował: *Gdy kurpikom nadesłane w nagrodę od naywyższego Naczelnika, czerw: złotych 50., w proporcji każdego zalety, rozdawałem, niektorzy wzbraniłi się onych przyjąć, z skromnością odpowiedziawszy: iż daleko nam miley iest swey oyczyźnie, kiedy można, darmo służyć, niż za pieniądze dla niey się naymować; i dla tego tylko ten pieniądz przyjęli, z naywiększą wdzięcznością, że od Naywyższego Naczelnika pochodzi*⁵⁴.

⁴⁸ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 23. W wizytacjach biskupich i lustracjach dóbr królewskich z XVI w. Zagajnicę dzielono na mniejsze jednostki. Były to: Puszcza Nowogrodzka (od miasteczka Nowogród), Szkwańska (od rzeki Szkwa), Myszyniecka (pomiędzy Rozogą a Omulwią), Płodownicka (od rzeki Płodownicy), Różańska lub Rzaniecką (od osiedla Rzany Kąt lub Rzaniec) i Puszcza Przasnyska, zwana Chorzelską lub Mazuch (etymologia podobna do słowa *Mazowsze* – człon *maz* oznacza *blotnisty*). A. Chętnik wskazuje też nazwy Zagajnica Łomżyńska (puszcza w starostwie łomżyńskim między dolną Skrodą, Pisą i Szkwą), Puszcza Kolneńska (północna część Zagajnicy Łomżyńskiej), Zagajnica Ostrołęcka (puszcza w starostwie ostrołęckim między Szkwą i Omulwią). *Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 25; A. Chętnik, *Atlas Polskich Strojów Ludowych...*, s. 3; tenże, *Puszcza Kurpiowska*, Ostrołęka 2004, s. 10; A. Kuciński, *Puszcza Chorzelska w XVIII w. Studium społeczno-gospodarcze*, praca magisterska, Uniwersytet w Białymstoku, 2018, s. 4, 8.

⁴⁹ T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 22.

⁵⁰ *Rapport Pułkom Kwaśniewskiego, z dokładniejszym wyszczególnieniem bitwy pod Kolnem*, „Gazeta Wolna Warszawska”, 1794, 26, s. 346.

⁵¹ Z. Niedziałkowska, *Kurpie...*, s. 65. Por. A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 132.

⁵² A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 130.

⁵³ *Excerpt z Rapportu Golaszewskiego Komissarza przy generale L. Jasińskim, d. 22. Wrześ. 1794*, „Korrespondent narodowy y zagraniczny”, 1794, 78, s. 1778–1779.

⁵⁴ *Piękny postępek Kurpików. Excerpt z raportu obywatela Golaszewskiego, kommissarza wydziałowego, przy woysku nad Narwią z Troczyna, data 9. Października, donosi, co następuje*, „Gazeta Rządowa”, 1794, 101, s. 411; „Gazeta Wolna Warszawska”, 1794, 50, s. 647.

Większość Puszczan, niewykorzystana przez dowódców, poprzestała na akcjach zaczepnych i wypadach za granicę, zaskakując Prusaków na ich terytorium. W październiku, po klęsce pod Maciejowicami, wycofujące się wojska litewskie upozorowały przejście przez Bug między Nurem a Brokiem, co wstrzymało oczekujących na dogodny moment Rosjan. Polacy poszli na Wyszków, a potem na Warszawę, planując pod drodze zniszczyć pruski kordon. Przeszli Narew pod Ostrołęką, puścili zagony na Różan i Maków, ale zaatakowani przez Prusaków i pokonani w czasie odwrotu, bezskutecznie próbowali przebić się do Warszawy⁵⁵. Oddział liczący 4 tys. Kurpiów z Zagajnicy przekroczył granicę Prus Wschodnich i październiku 1794 r. rozbił wojska pruskie w okolicy Piza. W październiku 1794 r. Prusacy zajęli Ostrołękę, Nowogród i Łomżę bronione m.in. przez strzelców z puszczy⁵⁶. Na terenie Zagajnicy, dzięki warunkom naturalnym (duże przestrzenie leśne, nieuregulowane rzeki tworzące wielkie rozlewiska, mokradła), najdłużej trwał antypruski ruch. Jeszcze w 1797 r. landratom z Prus Wschodnich polecono, by informowali Płock o wszystkich podejrzanych ruchach na prowincji, szczególnie w Zagajnicy⁵⁷. Garnizony wojskowe rozmieszczono w Ostrołęce, Brańszczyku, Broku, Wyszkanie, Ostrowi Mazowieckiej i Łomży⁵⁸.

Pozytywny stosunek Puszczan do powstania determinowały chęć walki z Prusakami i Rosjanami oraz zagrożenie wolności i swobód – w przypadku zajęcia Mazowsza przez jednych czy drugich Kurpie straciłyby wszystkie przywileje. Odpowiedzieli więc na apel T. Kościuszki opublikowany w jednym z numerów „Gazety Rządowej”: *Umrzeć lub zwyciężyć, hasłem jest naszym, niech będzie hasłem wszystkich, niech, to kocha Ojczyznę, kto bronić ją ma siły, komu miłe swobody, łączy się z nami, przybywa do nas*⁵⁹.

Oczywiście zaangażowanie Kurpiów, czy to na terenie mazowieckich puszczy, czy poza ich granicami, nie pomogły w ocaleniu Rzeczypospolitej. W wyniku III rozbioru (1795) Puszcza Zielona i Biała znalazły się pod panowaniem pruskim. W 1801 r. w Zagajnicy zlikwidowano sądy bartne i wprowadzono prawodawstwo pruskie. Do 1806 r. zniszczono 1 200 barci⁶⁰. W 1816 r. podatki w naturze zamieniono na daninę pieniężną, a niedługo później Kurpiom odbierano broń palną i zabroniono wstępu do lasów⁶¹. Pomimo jednoznacznie negatywnego wpływu tych wydarzeń na sytuację gospodarczo-społeczną ludności Kurpiowszczyzny jej udział w powstaniu kościuszkowskim stał się jednym z czynników kształtujących tożsamość Kurpiów. Cieszy też zaś fakt, że współcześnie nie tylko bartnicy, ale i strzelcy – druga najważniejsza grupa mieszkańców Puszczy Zielonej – funkcjonuje w świadomości mieszkanki i mieszkańców regionu, choć jeszcze w ograniczonej skali dzięki działalności Kurpiowskiego Bractwa Bartnego, następcy Stowarzyszenia Strzelców Kurpiowskich.

⁵⁵ A. Kociszewski, *Pod pruską okupacją...*, s. 59–63, 66.

⁵⁶ A. Białczak, *Udział Kurpiów w powstaniu kościuszkowskim...*, s. 135; J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza...*, s. 104; T. Wiśniewski, *Udział Kurpiów...*, s. 23.

⁵⁷ R. Waleszczak, *Chorzele. Zarys dziejów*, Chorzele 1992, s. 77.

⁵⁸ A. Kociszewski, *Pod pruską okupacją...*, s. 59–63, 66.

⁵⁹ Wypis z Listu Nanywyższego Naczelnika w Obozie pod Pracką Wolą dnia 1. Lipca 1794, „Gazeta Rządowa”, 1794, 2, s. 7.

⁶⁰ R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX w.*, Białystok 1965, s. 71–72.

⁶¹ A. Chętnik, *Życie puszczańskie...*, s. 55–56.

Abstrakt

Od czasów potopu szwedzkiego kształtował się mit „zbrojnego Kurpia”, wyborczego strzelca, gotowego w każdej chwili bronić ojczyzny przed najazdem wroga. Dotyczył szczególnie mieszkańców Puszczy Zielonej. Nie inaczej było w czasie powstania kościuszkowskiego. W działania militarne zaangażowali się Kurpie z obu puszczy: Zagajnicy i Białej (Biskupiej).

Niewiele pewnego wiadomo na temat aktywności Kurpiów w 1794 r., ale warto podkreślić, że dotychczas wystarczająco nie wykorzystano relacji prasowych i archiwaliów. Należy pamiętać, że to właśnie z obrzeży Puszczy Zielonej, z Ostrołęki – dziś jednego z centrum kulturalnych regionu – gen. Antoni Madaliński wyruszył w dniu 12 III 1794 r. ze swym oddziałem do Krakowa, dając sygnał do wybuchu powstania. W puszczech zaciągali się ochotnicy, którzy walczyli jako piesi strzelcy. Oddziały puszczańskie broniły miast oraz organizowały działania partyzanckie w lasach. Kurpie walczyli też w Warszawie i pod Maciejowicami.

Ich aktywność oczywiście nie pomogła w ocaleniu Rzeczypospolitej przed upadkiem, ale stały się podstawą późniejszej dumy mieszkańców i mieszkanki regionu z ich propaństwowej postawy oraz jednym z czynników kształtujących tożsamość Kurpiów.

Abstract

The myth of an “armed Kurp,” an excellent shooter, always ready to protect his homeland from the invasion of an enemy, had been developed ever since the Swedish Deluge. In particular, it referred to the inhabitants of Puszcza Zielona (The Green Forest). It was no different during the Kosciuszko Uprising. Kurpie people from both primeval forests: Zagajnica and Biała (Biskupia), were involved in hostilities.

Little is known about the activity of Kurpie in 1794 but it is worth noting that press reports and archive materials have not been sufficiently used so far. It should be remembered that it was the outskirts of the Green Forest, from Ostrołęka – today one of the cultural centres of the region – where Gen. Antoni Madaliński set off from with his unit to Cracow on 12 March 1794, and gave signal for the outbreak of the uprising. In the forests, volunteers signed up and fought as infantry riflemen. The forest troops defended cities and organised guerrilla actions in forests. Kurpie also fought in Warsaw and at Maciejowice.

Evidently, their activity did not help to rescue Rzeczpospolita (the Polish Republic) from its collapse, but they later formed the basis for the inhabitants of the region to be proud of their pro-state attitude and the fact that they were one of the factors which shaped the identity of Kurpie people.

Słowa kluczowe

Kurpie, powstanie kościuszkowskie, Puszcza Biała, Puszcza Zielona, Puszcza Biskupia, insurekcja kościuszkowska

Key words

Kurpie, Kosciuszko Uprising, the White Forest, the Green Forest, Biskupia Forest, Kosciuszko Insurrection